

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.141(477):340.15

М. М. Бедрій
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри медичного права
Львівського національного медичного університету
імені Данила Галицького

ХРОНОЛОГІЧНІ МЕЖІ ІСТОРИЧНИХ ТИПІВ (ПІДСИСТЕМ) УКРАЇНСЬКОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА

Дослідження українського звичаєвого права, його підсистем, типології та історичного розвитку вимагає з'ясування ключових параметрів відповідних явищ, серед яких значна роль належить хронологічним межам. Історичні типи українського звичаєвого права, як його підсистеми, займали певне місце в просторі та часі, а тому інтерес більшості науковців звернений на визначення цих рамок. Без виявлення й обґрунтування хронологічних меж історичних типів українського звичаєвого права наукове дослідження цього феномену було б неповним, а тому варто розглянути дане питання докладніше.

Варто погодитися з колективом авторів під керівництвом І. Усенка, що як формаційний, так і цивілізаційний підходи до періодизації історії є недостатньо ефективними для досліджень звичаєвого права. Вони не розкривають широкої гами відмінностей і особливостей звичаєвого права різних народів і епох. Крім того, в окремих сучасних державах Азії, Африки й Океанії присутні риси праворозуміння, в яких можна спостерігати аналогії з найдавнішими суспільствами [6, с. 18]. Водночас, дослідження типології українського звичаєвого права вимагає наукових пошуків певних критеріїв періодизації його становлення та розвитку.

Відтак метою цієї статті є виявлення хронологічних параметрів підсистем (історичних типів) українського звичаєвого права від часу його становлення до середини XIX ст.

На сьогодні відсутній чіткий і вичерпний перелік історичних типів (підсистем) українського звичаєвого права, тому доводиться опиратися на матеріали про найбільш відомі з них: додержавне право (правові звичаї переддержавного суспільства східних слов'ян); вервного права (системи звичаєво-правових норм, які діяли у верхах Київської Русі та Галицько-Волинської держави); копного права (системи матеріальних і процесуальних норм звичаєвого права, які за-

стосовувалися у практиці копних судів і коригувалися нею); карпатського права (комплексу звичаєво-правових норм, які формувалися у карпатських селах внаслідок синтезу українського та волоського права); козацького права (звичаєвого права, яке виникло в Запорізькій Січі, а в середині XVII ст. поширило свою дію на всю територію Української козацької держави).

Слід зауважити, що наведені вище історичні типи хронологічно обмежені серединою XIX ст., адже з того часу правовий звичай перестав бути основним джерелом українського права. Також свою чинність втратили більшість правових звичаїв, а ті, що збереглися, були деформовані. Прикладом такої деформації можна вважати долю копного права у XIX ст. [1, с. 151–152]. За таких умов розпочалося руйнування системи українського звичаєвого права (а з ним і національної правової культури), що остаточно завершилося у XX ст. із переходом українських земель до складу СРСР.

Юридична чинність кожного історичного типу українського звичаєвого права обмежена темпорально (у часі). Він є «історичним», оскільки має прив'язку до певного періоду українського державотворення та правового розвитку. Абсолютно чітко визначити хронологічні рамки чинності конкретного історичного типу українського звичаєвого права складно, проте можна спробувати навести приблизні дані щодо них: додержавне право (до VIII ст.); вервне право (IX–XIV ст.); копне та карпатське право (XIV–XVIII ст.); козацьке право (XVI – середина XIX ст.).

Цікавим є питання співвідношення історичних типів українського звичаєвого права з періодизацією історії держави і права України. Оскільки на сьогодні немає уніфікованого підходу до періодизації історії держави і права України, скористаємося тим, який є найбільш близьким до хронологічної градації історичних типів українського звичаєвого права. Йдеться про концепцію поділу української історії за основними періодами

становлення та розвитку державності, згідно з якою виділяють: стародавню добу (від античних держав Північного Причорномор'я до становлення Київської Русі), княжу добу (Київська Русь і Галицько-Волинська держава), польсько-литовську добу (період перебування українських земель у складі Польського королівства, Великого князівства Литовського і Речі Посполитої), козацько-гетьманську добу (1648–1783 рр.), імперську добу (перебування українських земель у складі Російської та Австрійської імперій), добу національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.), радянську добу (Українська СРР та Українська РСР), незалежну Українську державу (з 1991 р.) [3, с. 13].

Додержавне право східних слов'ян належить до пізньої частини стародавньої доби (орієнтовно з IV ст.), хоча ці племена були автохтонними, і час появи першого історичного типу українського звичаєвого права цілком може виявитися значно давнішим. Час існування вервного права практично відповідає княжій добі, адже верв як територіальна громада оформилася зі становленням Київської Русі і була ліквідована у XIV ст. Карпатське право збігається у часі з польсько-литовською добою історії, тому що волоське право набуло значного поширення на українських землях у XIV ст., а скасували його в другій половині XVIII ст. Копне право характерне одразу для двох періодів української історії – польсько-литовського (активно розвивалося, визнавалося державою) та козацько-гетьманського (обмежене застосування, конкуренція з козацьким правом). Козацьке право взяло свій початок у польсько-литовську добу (як право нового козацького стану), досягнуло піку розвитку в козацько-гетьманську добу (стало загальнодержавним правом) і завершило чинність на початку імперської доби (діяло в обмеженій формі, переважно у сільських громадах).

Вдалу спробу періодизації історії українського звичаєвого права виконала О. Івановська, виокремивши такі періоди його становлення та розвитку: докняжій (до середини IX ст.); земсько-князівський (середина IX – друга половина XIV ст.); литовсько-польський (до 1569 р.); козацько-гетьманський (з XVII до другої половини XVIII ст.); московський. Крайньою хронологічною межею останнього періоду дослідниця називає 1842 р. – час поширення на українські землі юридичної дії Зводу законів Російської імперії [2, с. 13–14, 37]. Звісно, у цій періодизації присутні певні недоліки (наприклад, поза увагою авторки опинився період з 1569 р. до XVII ст.), але вона дозволяє пояснити запропоновану в даній публікації історичну типологію українського звичаєвого права. Крім того, крайня хронологічна межа періодизації О. Івановської відповідає заявленій вище хронологічній межі чинності історичних типів українського звичаєвого права як його цілісних підсистем.

Час формування та чинності додержавного права східних слов'ян припадає на т. зв. докняжний період історії українського звичаєвого права, а вервне право хронологічно відповідає земсько-князівському періоду. Копне право формувалося на перетині земсько-князівського та польсько-литовського періодів, продовживши свою чинність аж до завершення козацько-гетьманського періоду. Із утворенням копного права синхронно виникло й карпатське право, проіснувавши аж до кінця XVIII ст., проте віднести його до козацько-гетьманського періоду історії українського звичаєвого права не дозволяють просторові межі – воно поширювалося на територію Західної України, тобто поза кордонами Козацької держави. Козацьке право вже оформилося станом на початок козацько-гетьманського періоду та завершило свою дію водночас із московським періодом, у 40-х рр. XIX ст.

Отже, розвиток і видозміна історичного типу українського звичаєвого права залежала від історичних умов, в яких він функціонував; рівня правосвідомості та правової культури тогочасного суспільства; держави, в якій він діяв; потреб публічної влади та суспільства; впливів іноземного права; готовності судової системи сприйняти його тощо. До прикладу, М. Любавський пояснив трансформацію вервних судів у копні суди (і перетворення вервного права у копне право) процесом створення волостей, перша документальна згадка про які припадає на XIV ст. [5, с. 661]. У XIV ст. на Галичині, Буковині та Закарпатті також активно поширювалося волоське право [10], яке в процесі синтезу з українськими звичаєво-правовими нормами вервного походження стало карпатським правом.

Російський правознавець О. Лейст звернув увагу на те, що етапи розвитку права не відповідають повністю суспільно-економічним формаціям, за якими марксиста розглядали історичні типи держави. З огляду на цю обставину, він виокремив три історичні типи права: станове (базувалося на суспільному поділі в період рабовласництва та середньовіччя), формальне (засноване на принципі формальної рівності за результатами буржуазно-демократичних революцій) та соціальне (формувалося у XX ст., містило систему соціальних гарантій) [4, с. 3–5]. До цього переліку колектив авторів на чолі з М. Марченком додав також архаїчне право як історичний тип права, який існував до утворення держави [7, с. 308]. Відтак у російській юридичній літературі було визначено чотири історичні типи права: архаїчне, станове, формальне та соціальне.

Між названими раніше підсистемами українського звичаєвого права та історичними типами права, запропонованими російськими правознавцями, можна знайти лише одну відповідність.

Додержавне право східних слов'ян відповідає історичному типу архаїчного права. Натомість інші історичні типи українського звичаєвого права не мають відповідності зі становим, формальним або соціальним правом. Хронологічно вервне, копне, карпатське та козацьке право збігаються із часом існування т. зв. станового права, однак їхня природа суперечить його визначальним характеристикам. Так, козацьке право лише на стадії свого зародження мало корпоративний характер, діючи переважно серед козацького стану, проте згодом воно стало загальним правом усієї Української козацької держави. Вервне право регулювало широкий спектр відносин і, хоча формувалося у сільських громадах (вервах), поширювало чинність на всю Києво-Руську державу.

Стосовно копного права слід зауважити, що копний суд в умовах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої був єдиним судовим органом, який не мав станового характеру, адже в його засіданнях брали участь усі групи тогочасного суспільства [8, с. 9]. Відтак, для копного права не була характерною основна властивість станового права, у ньому можемо віднайти принцип, присутній у т. зв. формальному праві, тобто принцип рівності перед судом. Зокрема, приказка «копа переможе і попа» [9, с. 223], імовірно, виникла як результат практики копних судів. Очевидно, відповідне юридичне формулювання використовувалося як відповідь на заяву відповідача (підсудного) про те, що він не підлягає юрисдикції копного суду через належність до привілейованого суспільного стану (шляхти чи духовенства).

Таким чином, дослідження хронологічних рамок історичних підсистем українського звичаєвого права дозволяє дійти висновку про певний рівень «розмитості» цих меж. З одного боку, вони реально були присутніми в історії права, а з іншого – для більш чіткого визначення згаданих меж немає пізнавальних можливостей. Це становить особливість історичного розвитку не лише звичаєвого права, але й низки інших правових явищ. Разом із тим, виявлення навіть таких меж у часі може стати відправним пунктом подальших історико-юридичних досліджень українського звичаєвого права.

Література

1. Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження / М. Бедрій. – Львів : Галицький друкар, 2014. – 264 с.
2. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект / О.П. Івановська. – К. : ЕксОб, 2002. – 264 с.
3. Історія держави і права України / за ред. В.Д. Гончаренка. – Х. : Право, 2013. – 704 с.

4. Лейст О.Э. Сущность и исторические типы права / О.Э. Лейст // Вестник Московского государственного университета. Сер. 11. Право. – 1992. – № 1. – С. 3–13.

5. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута / М. Любавский. – Москва, 1892. – 884 с.

6. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І.Б. Усенка. – К. : Наукова думка, 2006. – 280 с.

7. Проблемы теории государства и права / под ред. М.Н. Марченко. – М. : Проспект, 1999. – 504 с.

8. Сокальська О. Реформи судоустрою на українських землях у XIV–XVI ст. / О. Сокальська // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – Одеса, 2001. – № 2. – С. 5–12.

9. Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період / [упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут]. – К., 1963. – 791 с.

10. Шандра Р. Волоське право та його поширення на українських землях / Р. Шандра // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2007. – Вип. 44. – С. 135–142.

Анотація

Бедрій М. М. Хронологічні межі історичних типів (підсистем) українського звичаєвого права. – Стаття.

Стаття присвячена часовим параметрам історичних типів (підсистем) українського звичаєвого права. Запропоновано хронологічні межі додержавного, вервного, копного, карпатського та козацького права. Проаналізовано їхнє співвідношення з основними періодизаціями історії держави та права України.

Ключові слова: правовий звичай, хронологічні межі, українське звичаєве право, історичний тип права, періодизація історії.

Аннотация

Бедрий М. М. Хронологические рамки исторических типов (подсистем) украинского обычного права. – Статья.

Статья посвящена временным параметрам исторических типов (подсистем) украинского обычного права. Предложено хронологические рамки догосударственного, вервного, копного, карпатского и казацкого права. Проанализировано их соотношение с основными периодизациями истории государства и права Украины.

Ключевые слова: правовой обычай, хронологические рамки, украинский правовой обычай, исторический тип права, периодизация истории.

Summary

Bedrii M. M. Chronological boundaries of historical types (subsystems) of Ukrainian customary law. – Article.

The article is devoted to time parameters of historical types (subsystems) of Ukrainian customary law. The chronological boundaries of the pre-state, “verv”, “kopa”, Carpathian and Cossack law are proposed. Their correlation with main periodizations of Ukrainian state and law history is analyzed.

Key words: legal custom, chronological boundaries, Ukrainian customary law, historical type of law, periodization of history.